

Авторитарний вимір демократії: еліта проти антиеліти

Чи можна з антисоціальною люмпенською стихією або мафіозними кланами вести боротьбу лише демократичними методами, а брутальній силі протистояти методами несиловими?

Олександр ШМОРГУН

ДИКТАТУРА І ДЕМОКРАТІЯ

Якими ж мають бути якості непересічного політика нашого часу? Якщо послухати найвідоміших представників сучасного українського істеблішменту, які претендують на статус української політичної еліти (Віктора Ющенка, Володимира Литвина, Юлію Тимошенко, Олександра Мороза), то це – виваженість, поміркованість, передбачуваність, толерантність, поблажливість, здатність йти на компроміси, бути миротворцем або примирителем у тих чи інших політичних конфліктах. Саме тому президент і повинен виступати як славнозвісний «символ нації», «гарант Конституції», виконувати насамперед представницькі функції, мати радше декоративні, аніж реальні повноваження впливу на політичний процес.

Не випадково ось уже 5 років в Україні не припиняються розмови про необхідність демократизації влади шляхом створення парламентської республіки з обраним у законодавчому органі президентом, який був би своєрідним світським монархом. При цьому стверджується, що, мовляв, такого роду президентство максимально сприятиме демократизації української влади, оскільки виключить будь-яку можливість її одноосібної узурпації, що особливо важливо в пострадянських країнах з їхнім попереднім політичним тоталітарним спадком і буцімто відповідає менталітетові українського народу: «гуртом і батька легше бити».

Але, хоч як це парадоксально, саме в західній демократії ще в недалекому минулому від політичного лідера держави традиційно вимагали протилежних якостей, а саме: здатності до рішучих і навіть безкомпромісних дій; готовності в разі потреби вчиняти навіть усупереч усталеній суспільній думці і переконливими здобутками навертати цю думку на свою користь – одне слово, не плисти за течією подій, а працювати на їх випередження.

Не випадково ідеалом політичного діяча тривалий час був військовий, який не просто здійснював функцію управління виконавчою владою, а водночас був вождем, керманічем, провідником, здатним не лише до служби згідно з посадовими обов'язками, а й до беззавітного служіння загальнонародній справі. Нагадаю, що Наполеон, Франциско Франко, Аугусто Піночет, а також президенти своїх країн Шарль де Голь,

Навіть найкращий почет не може зіграти короля, якщо король – голий

Дуайт Ейзенхауер були професійними військовими; Вінстон Черчилль та Джон Кеннеді брали безпосередню участь у бойових діях, а Теодор та Франклін Рузвельти і Конрад Аденауер за типом харизми цілком могли б у разі потреби взяти на себе командування масштабними військовими операціями.

Отже, йдеться не просто про авторитет високопосадовця, а про його

здатність завоювати авторитет, загальнонародне визнання, викликати шану, повагу, навіть щире захоплення й відданість. Макс Вебер пов'язує харизматичний авторитет зі статусом військового героя. Тому не можна погодитися з усталеним у сучасній українській політології трактуванням терміна «авторитаризм» виключно як недемократичної форми правління, диктатури і (хай і дещо пом'якшеного) тоталітаризму. У західній політології розуміння цього терміна далеко не таке однозначне. Серйозні дослідження пов'язують із цим поняттям надзвичайно важливий позитивний вимір політичних реалій – існування при владі справді непересічних особистостей, неформальних лідерів із великим творчим потенціалом. Слід зазначити, що префікс «авт» (рос. «аут») – «сам» і похідний від нього «авто» – «персонально», «особисто» – вживали вже з античних часів. Французький політолог

Домінік Кола у фундаментальній «Політичній соціології» зазначає, що термін «авторитаризм» нерозривно пов'язаний із поняттям аустор (слово «актор», пов'язане з професією лицедійства, у сучасній соціології та політології використовують із наголосом на першому складі в сенсі «діяч»). Воно похідне від аусторітас – «авторитет» та ауіг – «пророк». Це «той, хто рухає, хто бере на себе ініціативу, хто першим здійснює будь-яку акцію, той, хто засновує, гарантує й, у підсумку, виступає як «автор». Той, хто має авторитет, характеризується не так силою в енергетичному сенсі цього слова, як здатністю створювати будь-що.

Інший дослідник проблеми авторитаризму Еміль Бенвеніст зазначає: «Як аустог в усіх сферах діяльності називається той, хто «проводить у життя», «бере на себе ініціативу», першим виявляє будь-яку активність, той, хто організує». Отже, термін «авторитаризм» акумулює в собі важливі позитивні смисли, нерозривно пов'язані з визначенням конструктивного політичного лідерства.

Справді, «авторитаризм» – це і авторитет, що його має справжній лідер як у себе в країні, так і далеко за її межами, і авторство, тобто неанонімність, відкритість його намірів і дій як справжнього глави держави, і автономність від чужорідних впливів та здатність до самостійного прийняття і реалізації доленосних для держави рішень, і, нарешті, готовність взяти на себе всю повноту відповідальності за власні дії чи бездіяльність. А головне – це «автентичність», тобто справжність, непідробленість, немітованість лідерських якостей. Недарма навіть у найдемократичніших Афінах у скрутні часи одноосібна незаперечна влада переходила до людини, яка обіймала посаду з дуже символічним титулом – «стратег-автократор» (тобто справжній лідер-стратег), що його, наприклад, у тих же Афінах понад 30 разів здобував геніальний державець Перікл.

Більше того, ще до Другої світової війни навіть термін «диктатура» вживали далеко не в однозначно негативному сенсі – він позначав нехай і не демократичну, але зовсім не тоталітарну форму влади, свого роду аналог тимчасового прямого президентського правління. Справді, диктатор у Стародавньому Римі – це саме одноосібний правитель, який на дуже обмежений термін (півроку) отримує лише тимчасові надзвичайні повноваження. Не випадково вже згадуваний Домінік Кола, досліджуючи поняття «авторитет» у видатного німецького соціолога Макса Вебера, який висунув ще один синонім неформального лідерства – «харизма», наголошує, що «військова диктатура є «авторитарним» режимом, який, до речі, треба відрізнити від «тоталітарного режиму».

Практично саме диктатуру, а не авторитаризм цілком справедливо

майже до середини минулого століття розглядали як проміжну ланку між недемократією й антидемократією. Причому останню пов'язували не з поняттям авторитаризму, а з увяленням про тиранію.

Мені можуть закинути: все сказане вище – це не що інше, як стара пісня про «залізну» або «тверду» руку, що нас порятує, а ми, мовляв, усе це вже проходили ще за радянських часів. Однак насправді лише справжня демократія, що визнає тільки одну диктатуру – диктатуру закону, і, відповідно, саме законодавчий орган як основа демократії в межах чистої парламентської республіки є прийнятними для посттоталітарних країн. Нині багато розмов точиться й про те, що саме парламентаризм найкраще відповідає природним демократичним нахилам і лагідній, «співучій» вдачі українського народу. Тим більше що, як загальновідомо, геній – рідкісне явище, а давати велику владу маленькій людині дуже небезпечно. Саме тому, наприклад, відомі футуролог Елвіс Тоффлер у книжці «Третя хвиля» і соціальний психолог Серж Московічі в книжці «Вік натовпів» стверджують, що тип авторитарного лідерства в епоху постіндустріального суспільства є повним анахронізмом.

Не можна сказати, що такі міркування зовсім не мають раціонального зерна. Авторитаризм, а тим більше авторитарна диктатура, яка в наш час відповідає режимові надзвичайного стану, справді перебувають на межі з антидемократичним правлінням – тиранією, яку ще Платон та Аристотель відрізняли від одноосібної влади конструктивного типу – царства. І тому пошук політичної системи, що дозволяла б одночасно ефективно застосовувати до лідера «батіг і пряник», заохочувала б до максимальної ініціативи і водночас ефективно убезпечувала б від зловживань владою, – це окрема надзвичайно складна тема, до якої ми ще повернемося.

Однак хочу зазначити: вже античні мислителі звернули увагу на те, що колегіальна демократія сама по собі не менш небезпечна, ніж автократія, оскільки має тенденцію переходити в охлократію – владу люмпенізованого натовпу, нерозривно пов'язану як з олігархією (точніше, навіть плутократією

– владою грошей), так і з тією самою одноосібною тиранією демагогів і покидьків. Більше того, як зазначав ще видатний мислитель Алексіс де Токвіль у своїй знаменитій «Демократії в Америці», західна демократія втрачає здатність відтворювати духовну аристократію, або еліту. Адже суспільство масового споживання з його потягом до гедонізму й споживацтва, яке завдяки винятково сприятливим умовам тривалий час перебувало в стані найвищого комфорту, поступово впадає у своєрідну духовно-енергетичну сплячку, що не потребує справжніх лідерів. Воно намагається максимально зберегти статус-кво, адже «все й так крутиться», і тому найкращий лідер – чиновник, функціонер, менеджер, тимчасово найнятий на службу виборцями, або, за Максом Вебером, раціональний бюрократ. Ідеал похідного устрою найпоширеніше втілюється в економічній теорії засновника утилітаризму Ієремії Бенґама, що, ототожнюючи корисність і користь, винайшов моральну «арифметику щастя», яку потім Зіґмунд Фрейд назве принципом насолоди.

Фактично таке бачення влади як нічного сторожа недалеко пішло від знаменитої лєнінської тези про те, що за комунізму «кухарка зможе керувати державою». Саме звідси «ростуть ноги» в ультраліберальній ідеї про державу як «нічного сторожа», що, нікуди не втручаючись, знов-таки в автоматичному режимі надає можливість «невидимій руці ринку» забезпечувати «середній», точніше – «посередній», клас найвищими стандартами споживання. Ось чому в суспільстві масового споживання домінує глибокий консерватизм, що виключає новаторство, яке саме й вимагає непересічних особистостей, працюють принципи «від добра добра не шукають», а тому ініціатива підлягає покаранню.

Узагалі це загальноцивілізаційна закономірність. Уже в найдемократичніших в античному світі Афінах була по-

ширена процедура остракізму, згідно з якою можна було висловити недовіру кожному, хто поводить надто активно, а за дотриманням усіх ритуалів сталого життя стежили так звані сикофанти (доносителі). Судова тяганина, яка, до речі, і в сучасних США перетворилася на стиль життя, в афінському полісі породила особливий напрям юридичної демагогії – софістику. «Щось надломилось у народі, – пише Борис Шапталов у книжці «Феномен державного лідерства», – колишня енергія згасла... За рішенням народних зборів остракізму (вигнання) були піддані Перікл, Фемістокл, перший казначей Афінського морського союзу Арістід на прізвище Справедливий, полководець Алквіад, було винесено смертний вирок Сократові, доведений до самогубства Фідій... Афіняни щедро витрачали

свій інтелектуальний потенціал... Складалася ситуація, що стала традиційною небезпекою для демократій (можливо, з часів пізньої Античності пішло гуляти визначення політики як «брудного ремесла»).

Отже, не випадково сучасні західні політологи (наприклад, Фарід Закарія у змістовній праці «Майбутнє свободи: неліберальна демократія в США та за їхніми межами») вже давно б'ють на сполох з приводу того, що Захід переживає кризу еліт.

ЗАКОННИЙ АВТОРИТЕТ, А НЕ «АВТОРИТЕТИ» В «ЗАКОНІ»

Проте насправді безкомпромісність зовсім не означає нетолерантності, наполегливість зовсім не тотожна догматизму й тупості, рішучість і навіть відчайдушність – втрати почуття реаль-

ності й просто дурості, а незламність, твердість, навіть жорсткість – відповідно, жорстокості. Нарешті, почуття гідності – це зовсім не те саме, що пихатість. І в цьому сенсі ідеал військового вождя – це, за Вебером, лише «ідеальний тип», до якого наближається кожний креативний або кризовий менеджер не лише в царині політики, а й у сфері економіки. Адже під час кризи

Можна вибрати кращого із гірших, але з гірших не можна вибрати гідного

закони часто просто не встигають за розвитком подій, або не можуть прийматися через параліч законодавчого органу, або, якщо вони (у тому числі й Основний Закон, як сталося в нас після

проведення політреформи) мають, по суті, антинародний характер. Чи можна з антисоціальною люмпенською стихією чи мафіозними кланами, які діють за принципом «а Васька слухає та їсть», вести боротьбу лише демократичними методами, а брутальній силі протистояти методами несиловими? Це саме та ситуація, коли «сила влади» і «влада сили» мають стати синонімами. Адже, як слушно зазначає відомий французький політолог П'єр Розанвалон, навіть нічний сторож мусить бути здатен затримати крадія добра, яке він стереже.

Отже, далеко не випадково класичним визначенням влади, за Вебером, є таке: «держава є інститутом, що володіє на певній території монополією на легітимізований примус». Витоки цього визначення лежать у формулі великого Томаса Гоббса, що ґрунтується на тотожності в англійській мові смислу слів «влада» і «сила», або «могутність»: Power simply is no more, but the excess of the power of one above of another («Влада – не що інше як сила»). Причому йдеться зовсім не про культ сили, а, навпаки, про гарантії від насильства, здатність влади «тримати порох сухим» і в разі потреби гарантувати невідворотність покарання за будь-який державний злочин.

Але надзвичайно важливо, що саме в англійській мові терміни «панування», «могутність» також нерозривно пов'язані з ідеєю лідерства: термін authority як синонім поняття «влада» зустрічається у творах видатних політологів Томаса Гоббса, Едмунда Берка, розробника концепції надзвичайного стану у фундаментальній праці «Диктатура» Карла Шмідта, Макса Вебера (не випадковим є й те, що в українській мові «воля» означає і людську якість, і виступає синонімом поняття «свобода»).

До речі, причина поразки незалежності за часів Директорії полягає зовсім не в тому, що, як вважають охочі судити історію заднім числом, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, перебуваючи при владі, зрадили національні інтереси, а в тому, що за браком державницької політичної і військової еліти її місце посіла еліта духовна. (Втім, на превеликий жаль, колишній царський генерал

Петро Скоропадський також виявився не на висоті становища й, на відміну від таких самих колишніх царських генералів Йозефа Пілсудського і Карла Манергейма, які таки відірвали від російської імперії Польщу та Фінляндію, не спромігся домогтися самостійності України).

ПСИХОЛОГІЯ НЕФОРМАЛЬНОГО ЛІДЕРА

Усе це гранично актуалізує побудову психологічного портрета демократичного авторитарного лідера на протигагу тирану, який лише імітує свою демократичність з метою узурпації влади. Тут можна згадати цікаві праці Джона Адаїра «Психологія лідерства», Брюса Майрофа «Обличчя демократії. Американські лідери: герої, аристократи, дисиденти, демократи», колективну монографію «Психологія сучасного лідерства. Американські дослідження» і, певна річ, класичну працю Джона Кеннеді «Профілі мужності».

Важливо зазначити, що кризовий лідер є лідером неформальним, що авторитаризм, на відміну від загальноприйнятих міркувань, – не тип політичного устрою, а політичний режим. Не випадково за правління такого лідера розрив між посадою і покликанням стає найбільшим відчутним. І в цьому плані, як співає Андрій Макаревич, справді «вожак призначає сам себе і сам себе обирає». Саме тому по суті військовий диктатор, Олівер Кромвель, що заснував сучасну британську державу, мав титул лорда-протектора (дослідники порівнюють з його державотворчою місією діяльність гетьмана Богдана Хмельницького). Махатма Ганді і Ден Сяопін узагалі не мали офіційних владних посад. Франциско Франко, «чорні полковники», Аугусто Піночет, Че Гевара обіймали посади на кшталт «глава хунти», «команданте» або «каудильйо», що не мали офіційної легітимності, а Шарль де Голль узагалі тривалий час перебував у вигнанні із заочним вироком до страти.

Отто Бісмарк, Петро Століпін, Вінстон Черчилль, Людвіг Ерхарт були лише прем'єрами, а «улюбленець нації» Хуан Карлос – чинний парламентський монарх. Навіть Ленін обіймав порівня-

но невисоку посаду голови раднаркому й не надто цим переймався, а Сталін, навпаки, суто бюрократичну посаду секретаря перетворив на «генерального секретаря» – «батька всіх часів і народів» (до речі, та сама радянська командно-адміністративна система насправді була не культом особи, а культом безособовості).

Проблема суспільств, які переживають творчий занепад, полягає в тому, що самі по собі демократичні вибори, навіть проведені без жодних порушень процедури і за найпрогресивнішою виборчою системою, не дають гарантії обрання найкращих, особливо за повної деградації і духовного занепаду суспільства. Адже можна вибрати кращого з гірших, але не можна вибрати гідного з гірших. Саме тому так важливо визначити характеристики найбільш перспективного кандидата ще до того, як він обійме посаду глави держави. Одна з них – професійна самодостатність. Усі видатні лідери ХХ століття були дуже творчими людьми й легко знаходили себе в інших сферах людської діяльності поза політикою: Теодор Рузвельт був відомим ученим, Шарль де Голль та Вінстон Черчилль написали блискучі мемуари (останній, до того ж, був талановитим живописцем). Усіх характеризували виключна байдужість до грошей і попсового успіху, почуття честі і водночас прихильність до ідеалів справжнього народовладдя, яке дістає прояв у тому, що політична історія

Політична історія від стародавніх часів не знає жодного видатного державного і військового лідера, який не був би відданим патріотом своєї країни

від стародавніх часів не знає жодного видатного державного та військового лідера, який не був би відданим патріотом своєї країни. Не випадково Наполеонові належать слова: «Любов до батьківщини – перша чеснота цивілізованої людини», а Теодор Рузвельт, висуваючи гасло «національної величі», говорив: «За мною піде кожен, хто вірить у свою вітчизну і вірить у прогрес людства».

До того ж, справжні лідери саме через свою принциповість, незалежність і здатність до самореалізації в інших сферах життя завжди спроможні достроково відмовлятися від своїх офіційних посад або продовження політичної кар'єри (як-от Шарль де Голль і Теодор Рузвельт).

Військові за фахом, майбутні видатні політики Франциско Франко, Шарль де Голль, Аугусто Піночет до останнього зберігали, так би мовити, політичний нейтралітет і погоджувалися взяти владу лише під тиском надзвичайних обставин, після тривалих умовлянь, лише коли вже справді йшлося про порятунок Вітчизни (останній пішов на усунення Сальвадора Альєнде тільки після того, як чилійський Сенат висловив чинному президентові недовіру й стало зрозуміло, що цей авантюрист при владі своїми «соціалістичними експериментами», а можливо, і за допомогою радянської зброї, як це сталося свого часу в Іспанії, штовхне країну в прірву громадянської війни). Надзвичайно показовим є й інше: Франциско Франко, «чорні полковники» в Греції, Аугусто Піночет після подолання кризи добровільно (!) припинили режим військової диктатури та ініціювали демократизацію країн.

Так звані авторитари завдяки не тільки незаперечному авторитетові, а й комунікабельності, здатності буквально запалити найближче оточення своїми ідеями створювали ефективні команди соратників із дуже талановитих, подекуди видатних особистостей. Оточення Наполеона, який понад усе цінував «таланти», «людей розуму» (les hommes d'esprit), узагалі дістало неофіційну назву – «міністерство талантів». До речі, за справжньої, а не підірваної, демократії між політичною елітою й інтелігенцією має існувати ефективна співпраця. Тут можна згадати про вплив Аристотеля на Олександра Македонського; про плідну співпрацю справжнього ідеолога Петровських реформ, видатного українського мислителя Феофана Прокоповича й Петра I, про дружбу Вольтера з Фрідріхом Великим (який сам написав проїнятий антитиранічним духом твір «Анти-Макиавеллі»); дивовижний дуумві-

рат авторитарних лідерів Махатми Ганді і Джавахарлала Неру; спіробітництво Павла Скоропадського і В'ячеслава Липинського; нарешті – те, що міністрами в уряді Шарля де Гюлля були лауреати Нобелівської премії: видатний філософ і письменник, герой Руху Опору Андре Мальро і письменник Франсуа Моріак.

Нарешті, всіх справді авторитарних лідерів відрізняла особиста мужність, а то й безстрашність, здатність бути прикладом; не тільки керувати, а й надихати, діяти за максимою І.-В. Гете: «Приймаючи людину такою, якою вона є, ми робимо її ще гірше; приймаючи ж

людину такою, якою вона повинна стати, ми примушуємо її бути такою, якою вона може стати».

Підсумую сказане: нинішня епоха «великого блефу», самозванства, за якою не тільки політична та економічна, а й духовна антиеліта могла видавати себе за справжню еліту (не тільки в нас, а й на Заході), неминуче добігає кінця. Адже під тиском зовнішньої та внутрішньої кризи стає дедалі очевиднішим: навіть найкращий почет не може зіграти короля, якщо король – голий.

Втім, який піп такий прихід: тирані всіх часів намагались «бути в усьому

білому» на тлі беспросвітної сірості у повному сенсі своїх підлеглих.

Західна демократія, реальне народовладдя починались не з поділу влад «нагорі», а саме з комун, що виникали в межах земель, графств, кортесів «унизу». Вона полягає не в нескінченних виборах фактично одних і тих самих, а в обранні серед згуртованих у громади не тільки за паспортом, а й за національною свідомістю найбільш гідних громадян, тих, хто потім доросте до справжніх національних лідерів і очолить державу, самовіддано захищаючи її від усіх видів тиранії.